

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/8-12>

Həcər Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Azərbaycan yazısında istifadə edilən durğu işarələri

Xülasə

Durğu işarələri yazılı nitqi məqsədyönlü şəkildə tənzimləməyə xidmət edən qrafik işarələr sistemidir. Orfoqrafiya qaydaları və durğu işarələri dil üçün əsas rol oynadığı üçün yazılı nitqin konstitusiyası hesab olunur.

Müasir Azərbaycan dilində durğu işarələri dilçiliyin punktuasiya bölməsində öyrənilir. Punktua-siya latın mənşəli (punktum) söz olub, Azərbaycan dilində nöqtə mənasını ifadə edir.

Durğu işarələrinin yazıdan, əlifbadan sonra kəşf olunmasına baxmayaraq, dilçilikdə yazı qədər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən, əksər dilçilik ədəbiyyatında durğu işarələri bəşəriyyət üçün ikinci əlifba kimi dəyərləndirilir.

Tədqiqatçılar durğu işarələrinin yaranmasını b.e.ə. 450-385-ci illərdə yaşamış filosof Aristofanın adı ilə əlaqələndirirlər. Lakin həm Aristofanın, həm onun müasirlərinin yazıda istifadə etdiyi qrafik işarələr indiki durğu işarələrindən məzmun və formaca fərqlənmiş, əsasən, abzas və nöqtənin ifadəsinə xidmət etmişdir.

Açar sözlər: durğu, işarə, yazı, məna, vəzifə, əhəmiyyət

Hajar Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of sciences in philology, professor
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Punctuation Marks Used In Azerbaijan Writing

Abstract

Punctuation marks are a system of graphic signs that serve to purposefully regulate written speech. Spelling rules and punctuation marks are considered the constitution of written speech as they play a fundamental role for language.

Punctuation marks in the modern Azerbaijani language are studied in the punctuation section of linguistics. Punctuation is a word of Latin origin (punktum) and means point in Azerbaijani language.

Despite the fact that punctuation marks were discovered after writing and the alphabet, they are as important as writing in linguistics. For this reason, in most linguistic literature, punctuation marks are valued as the second alphabet for mankind.

Researchers associate the creation of punctuation marks with the name of the philosopher Aristophanes, who lived in 450-385 BC. However, the graphic signs used by both Aristophanes and his contemporaries in writing differed in content and form from the current punctuation marks, and mainly served to express a paragraph and a point.

Keywords: punctuation, punctuation, writing, meaning, function, importance

Giriş

Durğu işarələri yazılı nitqin formalaşmasında mühüm bir vasitədir və kommunikativ funksiyaya malikdir. Həmçinin yazılı dilin məzmun dolğunluğunun yaranmasında, fikrin dəqiq və emosional təsir gücünün üzə çıxmasında və aydın, ifadəli tələffüzündə durğu işarələrinin rolu böyükdür. Durğu işarələri yazılı nitqi mənalı hissələrə bölür. Məsələn, nöqtə işarəsi cümlədə fikrin bitdiyini bildirir, həmçinin üzvlər arasında vergül qoyulması bu üzvlərin cümlədə bərabər hüquqlu olduğunu göstərir (Əfəndiyeva, 2010).

Yazılı nitqdə sözlər, yaxud söz qrupları arasında qoyulan işarələr durğu işarələri, durğu işarələrinin qoyulması haqqında qaydalar isə **puntuasiya** adlanır. Durğu işarələrinin yazıda səhv işlədilməsi, ya da qoyulmaması orfoqrafik normanın pozulması hesab olunur.

Tədqiqat

Cümlədə fonetik ritmik qrupun yaranmasında pauza - durğu xüsusi rol oynayır. Pauza şifahi nitqdə xüsusi rol oynayır. Fasilə etmədən normal kommunikativ münasibət yarada bilməzlər. Şifahi nitqdəki fasiləni, həyəcanı, emosiyaları, sualı yazıda durğu işarələri əvəz edir. Durğu işarələri müxtəlif dillərdə eyni cür olsa da, vəzifələri və işlənmə yerləri müxtəlifdir. Müasir Azərbaycan dilində nöqtə (.), vergül (,), nöqtəli vergül (;), iki nöqtə (:), sual (?), nida (!), tire (-), üç nöqtə (...), mötərizə [()], dırnaqlar ("") ən çox işlənən durğu işarələridir.

Puntuasiyanın daha geniş inkişafı orta əsrlərə təsadüf edir. Avropa yazısında durğu işarələri 15-ci əsrin sonu, 16-cı əsrin əvvəllərində düzəldilib işlədilmişdir. Hələlik məlum olduğuna görə, ilk durğu işarələrini İtaliyada Manutsi qardaşları düzəldib, çap işində işlətməmişdir. Azərbaycan dilinə durğu işarələri rus dilindən gəlmişdir. Doğrudur, Dədə Qorqud dastanlarının əlyazmasında (Drezden nüsxəsi) cümlələr arasında bir işarə qoyulmuşdur. Həmin işarə indiki o hərfinə bənzəyir, amma onun içi tamamilə qaralanmışdır. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, bu işarənin cümlələri ayırmaqdan başqa əlyazmasında başqa funksiyası da olmuşdur (Dəmirçizadə, 1962).

Durğu işarələrinin izahında 3 istiqamət vardır: bəziləri mənanaya, bəziləri sintaktik quruluşa, bəziləri intonasiyaya əsaslanır. Birinci halda durğu işarələrinin işlədilməsi mətnin mənalı hissələrə bölünməsi ilə izah edilir; ikinci halda cümlənin sintaktik quruluşu, üçüncü halda nitqin ritmik-melodik axını, vurğu, fasilə və s. əsas götürülür.

Vaxtilə durğu işarələrinin iki əsas funksiyası da göstərilmişdir:

1. Ayırıcı: Durğu işarələri bir cümləni başqa cümlədən və ya cümlənin bir hissəsini başqa hissəsindən ayırmaq, fikrimizin daha aydın, daha konkret ifadə edilməsinə səbəb olur;

2. Fərqləndirici: Danışanın hiss, həyəcanını və onun dinləyiciyə (oxucuya) əlaqəsini ifadə edir.

Birinci tələbi vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə və nöqtə, ikincisini sual və nida işarələri hər iki funksiyaları isə çox nöqtə və tire ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilində puntuasiyanın daha geniş şəkildə öyrənilməsi 1940-cı illərdən başlanır. Ə.Qarabağlı, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, H.Mirzəzadə, Z.Budaqova, R.Rüstəmov, M.Həsənov kimi alimlərimiz durğu işarələrinin öyrənilməsində böyük rol oynamışdılar (Xudiyev, 2018; Dumaoglu, 2021; Məmmədli, 2020; Kazımov, 2017; Qəhrəmaova, 2023).

Yanaşı işlənən durğu işarələri:

1.Sual cümlələri nida intonasiyası ilə deyildikdə onlardan sonra həm sual, həm nida işarəsi qoşa işlənir (?!). Cümlə nida cümləsi hesab olunur:

Bir abbası gün muzdunu milyonmu sanırsan?!

Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?! (M.Ə.Sabir).

2.Yüksək hiss-həyəcanla deyilən cümlələr eyni zamanda sual məzmunu da ifadə edirsə, o zaman cümlənin sonunda əvvəl nida, sonra sual işarəsi qoyulur (!?). Bu cür cümlələr bəzən kinayə məzmunlu olur:

Buna razı olurmu bir neçə vicdanlar, insanlar!?! (M.Ə.Sabir).

3.Vergül və tire işarəsinin bəzən işləndiyi məqamlarda əvvəl vergül, sonra tire qoyulur: - *Elə deməyin, Azərbaycan gözəl yerdir; - dedi, - behiştə-ələdir.* (M.İbrahimov)

4.Yüksək hiss-həyəcanla deyilən nida cümlələrinin sonunda nida ilə yanaşı çox nöqtə də qoyulur. Çox nöqtə əksərən iki və üç nöqtə kimi təşəkkül tapır. *Əmr verin, bu xainin səsini kəssinlər!..* (M.İbrahimov).

5.Sual cümlələrində də bəzən sualın təsir gücünü, emosionallığını artırmaq məqsədilə sual işarəsindən sonra çox nöqtə qoyulur. *Yadımdadırmı o?.. Daha dərinlərdə baş qaldıran bir duyğu bütün bu mühakimələri rədd edir, ona bəraət qazandırır: orada haqq və ədalət varmı?..* (M.İbrahimov).

6.Bəzən fikrin və həyəcanın təsir gücünü, davamlılığını artırmaq üçün yanaşı işlənən sual və nida (!) işarəsindən sonra ya nöqtə, ya çox nöqtə qoyulur. *Məsləhət amma budur, fikir elə, bir qan, mənə nə?!.* (M.Ə.Sabir).

7.Sual (?), nida (!), nida və çox nöqtə (!...), üç nöqtə (...) və s. kimi durğu işarəsi dırnağın içində verilmiş söz və ya cümləyə aiddirsə, bu işarələr dırnaqdan əvvəl qoyulur (3). Amma bu durğu işarələri ümumi cümlə ilə bağlı olduqda onlar dırnaqdan sonra qoyulur. *Azca fikirdən sonra “kim bilir, bəlkə də həyəcandan?”* deyə düşündü...

8.Açılan və bağlanan mötərizədən əvvəl vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə və tire işarələri qoyulmaz. *O zirzəmi mənim çox sevdiyim yer idi və mən istədiyim vaxt ora girib-çıxırdım, istədiyim aləti götürüb oynadırdım (əlbəttə, buna görə də məhəlləmizin bütün uşaqları mənə həsəd aparırdılar), çünki mən də sürücü olmaq istəyirdim, amma Cəfər də...* (Elçin).

9.Sual, nida, üç nöqtə və s. kimi durğu işarələri mötərizədəkilərə aid olarsa, bu işarələr bağlanan mötərizədən əvvəl qoyulur. Bu işarələr mötərizədən kənardakı, həm də mötərizədə işlənmiş sözlərə aid olduqda bağlanan mötərizədən sonra qoyulur. *Atam evə gəlməyinə, anamı görməyinə, məni görməyinə sevinə-sevinə (və gözlərinin dərinliyindəki o qüسسə ilə...): - Xoş gününüz olsun!.. – dedi. – Bilmirsən, bacı, səfərdə mən dəryada balıq kimiyəm..* (Elçin).

10.Sitat və s. kimi nümunələrdən sonra mötərizə daxilində fikrin, nümunənin müəllifi və s. verilərsə, nöqtə və cümlənin məqsəd və intonasiyasından asılı olaraq digər durğu işarələri açılan mötərizədən əvvəl qoyulur. *Ürəyim gəl deyir, ağlum get. (Bəxtiyar Vahabzadə); Gətirmək çətinmiş yola bu dərdi! (Vahid Dumanoglu).*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, durğu işarələri Azərbaycan və qədim türk yazılarında işlənmişdir. Hələ göytürk yazılarında cümlələri bir-birindən ayırmaq məqsədilə qoşa nöqtədən və ya nöqtədən istifadə edilmişdir. Nümunə:

↓ 2 A H İ T A) V A I M D E Ə
A H İ T A) . 2 İ L Ə M . N A M

Mənası: *Hermesin qapısına saldırma.*

Sonralar XIX əsrdə M.F.Axundzadənin dram əsərlərində və daha sonra “Əkinçi” qəzetinin dilində sistemli şəkildə durğu işarələrindən istifadə edilmişdir.

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, Azərbaycan yazılarında şəkildə durğu işarələrindən istifadə edilmişdir. İlk dəfə durğu işarələrini M.Kazım bəy öz qrammatika kitablarında işlətməmiş, M.F.Axundov isə bu sahədə bir neçə layihə irəli sürmüşdür. Azərbaycan yazısında sistemli şəkildə durğu işarələrindən “Əkinçi”nin dilində istifadə edilmişdir. Əsrin sonunda isə N.Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” kitabında aşağıdakı durğu işarələrindən bəhs edilmişdir (Əliyev, 1983: 428).

Bəzən insanlar durğu işarələri ilə simvol işarələrini qarışdırırlar. Lakin müasir cəmiyyətdə yazılı kommunikasiyada aşağıdakı simvol işarələrindən istifadə edilir.

Yazılı işgüzar kommunikasiyada qısaltma və simvollarından istifadə edilməsi labüddür. Biz gündəlik həyatımızda simvollarla qarşılaşırıq. Bəzən heç onların fərqi varmıdır. Lakin onların necə yarandığı və hansı mənəni ifadə etdiyini də bilmək lazımdır. Həyatda rastlaşdığımız, hamının istifadə etdiyi bəzi simvollara diqqət edək:

1. Tik –V işarəsi: Anketdə, sənəddə və ya başqa bir yerdə bir şeyi təsdiqləmək üçün tik işarəsindən (el arasında “quş qoymaq”) istifadə edirik. V-işarəsi Romalılar tərəfindən ilk dəfə istifadə edilib və “veritas” (doğru) sözünün abreviaturu kimi-V yazıldı. Mürəkkəbli qələmlərin istifadəsi ilə işarəni anlamaq çətinləşdi və buna görə V-nin bir ucu qısaltıldı. Beləliklə, bu gün istifadə etdiyimiz **tik** işarəsi yarandı və bu günə qədər də bütün dünyada istifadə edilən universal ifadə vasitəsinə çevrilmişdir.

Yazıda müəyyən qeydiyyat aparan zaman hər birimiz bu işarədən istifadə etsək də, mənasını hamımız bilmirik.

2. Təkrar emal simvolu:

Təkrar emal simvolu 1970-də keçirilən “Dünya Günü”-ndə meydana gəlmişdir. Üç ox işarəsi gələcək nəsillər üçün istifadə edilməməli, bərpa olunmayan enerji mənbələrini təmsil edir. Yaşıl isə təbiətin rəngidir. Həmin işarə Azərbaycanda keçirilən COP-29 tədbirlərində ən çox rastlaşdığımız işarələrdən biri kimi yadda qaldı.

3. Komanda simvolu:

Kompyuterlərin klaviaturasında olan komanda düyməsinin simvolu əslində unikal deyil. Bu simvol uzun illərdir İsveçrədəki yol nişanlarında, məşhur yerləri bildirmək üçün istifadə edilmişdir.

4. Müəllif hüquqlarını ifadə edən simvol:

Müəllif hüquqlarını bildirən ilk simvollar 1670-ci ildən istifadə olunmağa başlanmışdır. 1800-cü illərin başında Amerikada insanlar, müəllif hüquqları simvolunun yanına ad, tarix kimi bir çox yazı yazmaqda israr edirdilər. Son olaraq isə bir dairənin içindəki C hərfi simvol olaraq qəbul edildi.

Copyright sözünün ingilis dilindən tərcümədə mənası “*müəllif hüququ*” deməkdir.

5. İnternet kommunikasiyası zamanı çox rast gəldiyimiz söz simvolu –

@ işarəsi:

Bu simvolun mənbəyi və mənası hələ dəqiq təyin edilməmişdir. Bəzi qaynaqlar simvolun latınca “*ön söz*” anlamına gələn “*haec praepositio*”dan yarandığını qəbul etsələr də, bu, dəqiq deyil. Simvol XVI əsrdə “bir amfora” anlamına gəlirdi və ağırlıq vahidi olaraq istifadə edilirdi. @ işarəsi ingilis mətbəələrindən kompyuter klaviaturasına daşınmış, 1980-ci illərdə kiçik bir quyruğu olduğu üçün işarəyə rus dilində “it” (sobaça) deyilmişdir.

6. Bölmə-paraqraf simvolu: § S → §

Əsasən, kitablarda fəsilləri göstərmək üçün istifadə olunan bu işarə latın “*signum sectiōnis*”dən gələn iki S hərfindən əmələ gəlir. Latınca mənası “bölüm işarəsi” deməkdir. İki “S” hərfinin birləşməsindən yaranmışdır.

7. USB simvolu:

USB simvolu, Poseidonun (Peseidon//Neptun yunan mifologiyasında Allahlar allahı Zevsin qar-daşı-dəniz allahıdır) güc aldığı üç başlıqlı nizədən qaynaqlanır. Yumru baş bağlanmış kompüter, üç fərqli uc, istifadənin universallığını təmsil edir.

8. Nömrə simvolu:

İnternetin hər yerində gördüyümüz bu simvol, ilk dəfə orta əsr latın ədəbiyyatında işlənmişdir. İşarə bir toqquşmanı təmsil edir və Cum Deo (Tanrı ilə) mənasını ifadə edir (10).

Hər hansı bir əsərdə, məqalə və ya kitabda ixtisarlardan istifadə edildikdə əsərin əvvəlində və ya sonunda ixtisarlara sözlüyünün və qarşısında izahının yazılması vacibdir.

Nəticə

Müasir yazılı kommunikasiyada simvol işarələrini və durğu işarələrini, onların mənasını və funksiyalarını bilib, yerli-yerində işlətmək vacib məsələlərdən biridir. Çünki nöqtə, sual, nida, nöqtəli vergül, iki nöqtə, çox nöqtə, tire, mötərizə, dırnaq və s. durğu işarələrinin istər Azərbaycan yazısında, istərsə də şifahi nitqin düzgün qurulmasında rolu böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Dumanoglu, V. (2021). *Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri*. “Elm və təhsil”.
2. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyyəti*. Maarif.
3. Əliyev, K. (1983). *Azərbaycan natiqlik sənəti*. Gənclik.
4. Əliyev, K. (1985). *Nitq mədəniyyəti məsələləri*. Elm.
5. Əfəndiyeva, Ə. (2010). *Düzgün yazı təliminin elmi əsasları*. Elm.
6. Xudiyev, N. (2018). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Elm və təhsil.
7. Məmmədli, İ. (2020). Durğu işarələrinin yazıda işlənməsi məqamları haqqında. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/18595/dur%C4%9Fu-i%C5%9Far%C9%99l%C9%99rinin-yaz%C4%B1da-i%C5%9F1%C9%99nm%C9%99si-m%C9%99qamlar%C4%B1-haqq%C4%B1nda.html>
8. Kazimov, Q. (2017). Durğu işarələri haqqında. <http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/107.htm>
9. Qəhrəmanova, Ç. (2023). *Azərbaycan dilində akademik və işgüzar kommunikasiya*. Elm və təhsil.
10. https://az.wikipedia.org/wiki/Dur%C4%9Fu_i%C5%9Far%C9%99l%C9%99ri

Daxil oldu: 26.11.2024

Baxışa göndərildi: 09.12.2024

Təsdiq edildi: 25.12.2024

Çap olundu: 28.01.2025